

ІСТОРІЯ

УДК 159.923-1(091)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/29.209688>

Любомир АНДРУСІВ,
 orcid.org/0000-0002-4192-9452
 кандидат філософських наук, доцент,
 доцент кафедри суспільних наук
 Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
 (Івано-Франківськ, Україна) alyubomyr50@gmail.com

РАЦІОНАЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ XI – ПОЧ. XVII СТ.

Актуальність дослідження раціоналістичних тенденцій в українській філософській думці пов'язана з осмисленням ідентичності української філософії, зміною парадигм раціональності.

Статтю присвячено історико-філософському дослідженню специфіки раціоналістичних тенденцій в українській філософській думці XI – поч. XVII ст. як утвердження акценту на ролі розуму в осмисленні основної парадигми того чи іншого історичного періоду.

Проаналізовано проблеми історіографії та її особливості, а саме: 1) брак дослідження філософської думки України XI – першої половини XVII ст., що пов'язане з відсутністю розробки певних методів і підходів до історико-філософського дослідження, 2) синкретизм культури цього періоду, 3) феномен двовір'я, що являє собою поєднання християнських цінностей з язичницьким світоглядом.

На прикладі невербальних текстів Київської Русі доведено функціонування раціонального аспекту в художньо-образному сприйнятті дійсності. Встановлено існування в межах культури Київської Русі апостолоподібного шляху пізнання Бога, що допускав застосування розуму в межах християнського віровчення.

Доказано взаємозв'язок раціоналістичних тенденцій з перекладними творами київського гуртка книжників («Логіка Авісафа», або «Київська логіка», «Арістотелеві врата» та ін.), Андрія Курбського («Діалектика» Йоана Дамаскіна і «Трактат із логіки І. Спангерберга»), їхній вплив на формування світогляду українських мислителів, передусім у питаннях відношення розуму до моральних здібностей, гідності людини.

Текстуально обґрунтовано раціоналістичний характер ересей XV – сер. XVI ст. (стригольники, богомили, жидовілі, феодосіани) та поглиблено думку про те, що ідеї релігійного вільнодумства, раціоналізація таїн віри, ренесансна інтерпретація Бога, використання засобів логіки та науково-природничого знання в працях українських гуманістів є невід'ємною частиною утвердження раціоналістичних тенденцій.

Ключові слова: раціоналістичні тенденції, раціональність, розум, духовний розум, плотський розум, світло, ум, мудрість, знання.

Liubomyr ANDRUSIV,
 orcid.org/0000-0002-4192-9452
 Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
 Associate Professor of the Department of Social Sciences
 of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
 (Ivano-Frankivsk, Ukraine) alyubomyr50@gmail.com

THE RATIONALISTIC TENDENCIES IN THE UKRAINIAN PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE XI – EARLY XVII CENTURIES

The relevance of the research of rationalistic tendencies in the Ukrainian philosophical thought related to the understanding of Ukrainian philosophy identity, changing paradigms of rationality.

The article is devoted to the historical-philosophical investigation of the specificity of the rationalistic tendencies in the Ukrainian philosophical thought of the XI – early XVII centuries as consolidation of the accent on the role of the mind in the comprehension of main paradigm of this or that historical period.

When considering the historiography of the problem, its features were analyzed, as follows: 1) incomplete study of the philosophical thought of Ukraine of the XI – the first half of the XVII century, due to the lack of development of appropriate methods and approaches to historiosophical research, 2) the syncretism of the culture of this period, 3) the phenomenon of dual faith, which is a transformation of Christian values with a pagan worldview.

The non-verbal texts of Kyiv Rus' were taken as an example to prove the functioning of the rational aspect in the art-figurative perception of the realities. The existence of the apostolic-like way of cognizing God, which allowed application of the mind within the Christian doctrine, is ascertained.

The relationship of rationalist tendencies with translated works of the Kyiv circle of scribes is proved ('Aviasaf's Logic' and 'Kievan Logic', 'Aristotle's Gate', etc.), Andrii Kurbsky (John of Damascus 'Dialectics' and 'Treatise of Logics' I. Spangenberg), their influence on the formation of the worldview of Ukrainian thinkers, primarily about the relationship of mind and moral qualities, human dignities.

The rationalistic character of the heresies of the XV – early XVI centuries (strygolnics, bogomils, zhydovils, feodosians) is textually proved and the thought of that the ideas of religious free-thinking, rationalization of the belief mysteries, renaissance interpretation of God, use of the means of logic and scientific-natural knowledge in the works of the Ukrainian humanists are an integral part of consolidation of the rationalistic tendencies, is deepened.

Key words: rationalistic tendencies, rationality, mind, spiritual mind, carnal mind, light, reason, wisdom, knowledge.

Постановка проблеми. Українська духовна культура XI – поч. XVII ст. – це період розвитку вітчизняної філософії та її синтезу з майже тисячолітніми інтелектуальними напрацюваннями християнства: вченням Отців Церкви, моделями поведінки, літературними жанрами та стилями, світорозумінням та світовідчуттям. Актуальність дослідження раціоналістичних тенденцій в українській філософській думці зумовлена пошуканням осмисленням ідентичності української філософії, зміною парадигм раціональності. Окрім цього, відсутність завершених досліджень специфіки раціонального та механізмів його трансформації в період XI – поч. XVII ст. призводить до утвердження однобічного погляду на історико-філософський процес.

Аналіз досліджень. Важливим історіографічним джерелом під час аналізу поставленої проблеми стали праці дослідників С. Аверинцева, І. Бичка, А. Бичко, С. Бондаря, О. Вдовиної, С. Возняка, В. Горського, Я. Ісаєвича, М. Кашуби, О. Киричка, С. Кримського, В. Нічик, І. Паславського, М. Поповича, О. Сирцової, Я. Стратій, Т. Целік, Т. Чайки, а також науковий доробок російських мислителів М. Громова, В. Милькова.

Мета статті. Метою дослідження є історико-філософський аналіз специфіки прояву раціоналістичних тенденцій в українській філософській думці XI – поч. XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Вагомим доробком в осмисленні раціоналістичних тенденцій XI – поч. XVII ст. є статті С. Возняка «Тенденція інтелектуалізму та раціоналізму в українській філософії» (Возняк, 2001) та М. Кашуби «Раціоналістична традиція в українській духовній культурі XI – XVIII ст. як вияв прозахідної орієнтації» (Кашуба, 1996), які спрямовують до подальшого детального опрацювання цієї проблематики. С. Возняк аналізує тенденцію інтелектуалізму та раціоналізму, яка присутня вже у філософській думці Київської Русі, далі частково занепадає після татаро-монгольської навали та починає роз-

виватися з кінця XV ст. На думку мислителя, виділення інтелекту як осердя людської особистості пов'язане з культом книжного знання, який «ґрунтувався на одному з головних принципів християнського теоцентризму – одкровенні» (Возняк, 2001: 3). М. Кашуба розглядає цілу раціоналістичну традицію в українській духовній культурі XI – XVIII ст., характеризуючи її як вияв прозахідної орієнтації крізь призму віри та розуму. Присутність інтерпретованих ідей античності та початків математики, літочислення в Давній Русі є одним із джерел формування філософських ідей, зокрема проблеми розуму. Вартим уваги є те, що українська дослідниця веде мову про «два угруповання – провізантійське і прозахідне», останнє з яких було спочатку осуджене і поглинуте містичним неоплатонізмом, пристосованим до апології споглядального чернечого життя, позначеним відмовою від активної громадянської позиції (Кашуба, 1996: 19). М. Кашуба, як і С. Возняк, вказує на подальший зв'язок елементів раціонального із західними впливами через перекладну літературу XV ст.

Прозахідні погляди в історії Церкви розглянуто в сучасному дослідженні С. Кияка (Кияк, 2006), де з'ясовується феномен українського католицизму, ідентичність якого виражена в гармонійному поєднанні в ньому вселенських та помісних рис. Важливою тезою, яку доводить автор, спираючись на сучасну богословську та релігієзнавчу думку, є присутній ще в перших поколіннях християн Київської Русі «оптимістичний, демократичний, відкритий характер українського християнства, який був протилежний до формалізованого ритуалізму візантійського християнства, а також цей характер був не антагоністичний до західного християнства» (Кияк, 2006: 35).

Одним із напрямків історіографічних досліджень XX ст. є обґрунтування домінуючої ролі ірраціонального пізнання в українській філософії. Серед основних особливостей світовідчуття українців представники етнопсихологічної школи

(І. Мірчук, Д. Чижевський та ін.) виокремлюють такі риси, як самозаглибленість у духовний світ людини (інтровертність), «емоціоналізм», кордоцентризм (Чижевський, 1931: 19), «перевага емоціональних та чуттєвих елементів над чисто розумовими, раціоналістичними моментами» (Mirchuk, 1927: 719), естетизм, індивідуалізм та прагнення до свободи. Внаслідок посилення такої уваги до досліджень ірраціонального складника української філософської думки подекуди утвердилась ненаукова думка про відсутність раціоналістичної традиції, особливо в період до Києво-Могилянської академії, та недоцільність її обґрунтування. Сучасна методологія історико-філософського дослідження визначає перед нами завдання всебічного висвітлення історико-філософського процесу.

Питання про *раціоналістичні тенденції* в період XI–XVII ст., яке ставилось ще на початку XIX ст., не отримало подальшого розвитку з огляду на класичний підхід до осмислення *раціонального*, зосередження уваги на обґрунтуванні у вітчизняній етнопсихології притаманних їй рис та взагалі критичну оцінку наявності філософських ідей у цей проміжок часу.

У творі «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона («Слово про Закон і Благодать», 1988) простежуються акценти на важливій ролі розуму у зверненні до читачів – «надзвичайно сповнених насолоди книжної» («Слово про Закон і Благодать», 1988: 92), в описі князя Володимира – «розумом увінчаний» («Слово про Закон і Благодать», 1988: 101), «тільки від благого розуміння і від розуму гострого утямив, що є бог» («Слово про Закон і Благодать», 1988: 99) тощо.

За інтелектуальною насиченістю твори Никифора відрізняються від творів інших церковних ієрархів, що обмежувалися загальноморальними судженнями. У «Посланні Володимиру Мономаху про піст» митрополит формулює своєрідну гносеологічну концепцію, яка перегукується із платонівською концепцією про раціональні здібності людини (Громов 2001: 348). Творам К. Смолятича («Послання пресвітеру Фомі») притаманний акцент на ролі розуму під іншим кутом зору. Він пропонує альтернативне трактування Святого Письма з використанням розуму, яким можливо досягнути його символічний зміст.

Творчість К. Туровського, власне, є втіленням художньо-образного способу мислення. У душі Отців Церкви мислитель у «Притчі про душу і тіло» пропонує пізнання Бога через алегоричне зіставлення роздумів про світ з якостями його Творця: «От твари бо, рече, творца познай и разумѣй: не

качество, но величество и силу, славу же и благодать, юже творить собою» (Туровский, 1956: 342). Актуальним для нашого дослідження є ставлення К. Туровського до Св. Письма, яке, на його думку, слід ретельно досліджувати, проникаючи в його потаємну суть. Завдяки збереженим творам («Притча про душу і тіло», «Повість про білоризця і чорноризця», «Сказання про чин чорноризця» та ін.) ми можемо простежити хід розмислів українського діяча в питаннях, як зазначає С. Бондар, високого покликання людини та верховенства розуму.

Автор «Моління» – Данило Заточеник, як і сам твір, тривалий час у дослідницькій літературі трактувався по-різному, здебільшого недооцінювався філософський аспект твору. Т. Целік, підкреслюючи авторський характер твору, проводить паралелі з «ренесансною» поемою Михаїла Гліка про совість, гідність, високе призначення людини (Целік, 2005: 268). Категорії *розуму* в цій пам'ятці надається статус найвищої цінності, яка розкриває гідність та особистість людини.

Творчість Серапіона Володимирівського, що є своєрідним продовженням «Слова про Закон і Благодать» Іларіона, дозволяє простежити розвиток *елементів раціонального* осмислення історії, в якому основне місце займає відхід від притаманного Київській Русі історичного оптимізму до глибокого песимізму як наслідок нерозкаяності давньоруського суспільства.

Думки про *раціоналістичні тенденції* та їхній зв'язок із західноєвропейськими впливами знаходимо у В. Литвинова: «Ці раціоналістичні тенденції набули нового поштовху для свого розвитку в ренесансно-гуманістичний період» (Литвинов, 2000: 100). Проте увагу свого дослідження автор головним чином зосереджує на аналізі українського ренесансного гуманізму.

XV ст. характеризується проникненням через Болгарію з Візантії ісихастських ідей, поширенням ересей раціоналістичного характеру – стрігольництва, богомільства, жидовілих, феодосіанства, соцініанства, антитринітаризму та ін. Першоджерела цих ересей містять реконструйовані видання XIX ст., де дослідники, звертаючись до аналізу ренесансного періоду, публікували в додатках оригінальні тексти. Це стосується насамперед праць В. Перетца «Новые труды о жидовствующих XVI в. и их литературе», О. Соболевського «Переводная литература Московской Руси XIV – XVII вв.», М. Сперанского «Из истории отреченных книг. IV. Аристотелевы врата, или Тайная Тайных».

У контексті відсутності більшості оригінальних творів засновників тогочасних раціоналістич-

них ересей доречною буде думка Г.- Г. Гадамера, який вважає, що тільки шляхом «розгадування» змісту понять, які входять до складу пануючої парадигми і використовуються мислителями тієї чи іншої епохи для означення історичного процесу, можна краще зрозуміти провідні ідеї доби, здійснити «проникнення в історичну ситуацію» (Гадамер, 1988: 16–17). Не менш цінним історико-філософським джерелом для нас стали різні церковні акти, документи, грамоти, в яких давались короткі відомості про ті чи інші ереси та еретиків, зокрема «Неблагодаренная грамота Киевскаго митрополита Михаила Рагозы Стефану Зизанию», «Соборная грамота Киевскаго митрополита Михаила Рагозы и духовних властей».

Пошкваллення інтересу до природничо-наукових ідей Аристотеля спостерігаємо на прикладі діяльності Київського гуртка книжників, які займалися перекладами та компіляцією творів, що містили фрагменти осмислення людського розуму як найбільшої цінності та чесноти, пошанування мудрих вчинків та освіченості.

Література філософського змісту доби українського Відродження характеризується своїм зверненням до писемної спадщини Київської Русі. Ця тенденція притаманна насамперед представникам «католицької Русі» як прагнення включити свій народ у загальноєвропейський культурний контекст (Ісіченко, 1990: 52).

Поширення нових текстів відбувається насамперед через полемічну літературу, котра, враховуючи здобутки католицької та протестантської полеміки, починає видозмінюватись, запозичуючи засоби логіки, елементи риторики тощо. Зі зміною світоглядних орієнтацій виникає все більша потреба використання елементів раціонального мислення, яке в той час підтримується знаннями з галузі природознавства та діалектики (Юрій Дрогобич, К. Сакович, А. Курбський). Досвід полеміки часів Реформації жваво використовується в українських культурно-освітніх центрах – Острозі, Києві, Львові.

Твори К. Саковича важливі насамперед своєю специфікою: використанням елементів логіки для обґрунтування природознавчих пошуків, зверненням до античної та тогочасної європейської культури. В «Аристотелевих проблемах, або Питанні про природу людини» український мислитель порушує проблему природничо-наукового витлумачення людського ества.

Ідея самовладдя людини (самовладного розуму) можна розглянути на прикладі творів Йоана екзарха Болгарського та його традиції в Києво-Могилянській академії, частково аналі-

зується І. Паславським як «самовласть» розуму в перекладному творі «Аристотелеві врата» (Паславський, 1984: 55).

Крім киеворуської традиції, ідейним джерелом, що вплинуло на пам'ятки української культури, стає західноєвропейський протестантизм, під впливом якого, починаючи з XVI ст., зростає раціоналістична тенденція, створюючи ідейні передумови для формування світської науки і культури в Україні.

Отже, твори Отців Церкви знайомили русичів із тогочасними світовими інтелектуальними надбаннями. Через прийняття християнства почалось долучення до інтелектуальної культури. Зокрема, завдяки перекладним творам не тільки киеворуський читач, але й ренесансний мав змогу ознайомитись зі збіркою афоризмів «Бджола», що виходила у кількох редакціях, «Шестодневом» Йоана екзарха Болгарського, популярним аж до часів Києво-Могилянської академії, збірниками перекладних текстів «Ізборник 1073 року» та «Ізборник 1076 року». Компілятори цих текстів поєднували витяги із творів античних мислителів – Аристотеля, Демокріта, Діогена, Платона, Плутарха, Сократа та ін., а також Отців Церкви – Йоана Златоуста, Ніла Синайського, Афанасія Александрійського, Анастасія Синаїта, Феодорита Кирського та ін. Патристичні тексти проникали в Київську Русь через патерики («Афонський», «Абетково-єрусалимський», «Скитський», «Синайський», «Єгипетський», «Римський»), житія («Життя Людмили і Святослава чеських», «Життя Георгія Переможця», «Життя Марії Єгипетської», «Життя Феодора Студита» та ін.), повісті («Повість про Акіра Премудрого», «Повість про Варлаама та Йосафа») шестодневи, апокрифи («Галено на Гіпократі», «Бесіда трьох святих»), палей («Крехівська Палей», «Тлумачна Палей»), хронографи («Хроніка» візантійського ченця Георгія Арматоли, «Хроніка» антіохійського клірика Йоанна Малали, «Хроніка» Георгія Синкелла, «Хроніка» Симеона Логофета, «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія).

Таким чином, важливою плеядою мислителів, твори яких є цінним джерелом обґрунтування *раціоналістичних тенденцій*, є Іларіон, К. Смолятич, К. Туровський, Никифор, Володимир Мономах, Кирик Новгородець, Серапіон Володимирський, представники «католицької Русі», зокрема Юрій Дрогобич та Ст. Роксолан-Оріховський, а також М. Смотрицький, К. Сакович, І. Вишенський, К. Транквіліон-Ставровецький, З. Копистенський та ін. Крім цього, до джерельної бази дослідження ми відносимо твори, в яких були представлені ті чи інші *раціоналістичні*

idei. Зокрема, це стосується ересей ренесансного періоду, засновники яких принципово відкидали писемну форму викладу свого вчення. Тому в колі нашого кругозору перебувають різноманітні церковні документи, статути, послання, анафема, грамоти, апологетичні твори московських мислителів, які виникали внаслідок критики ересей та обґрунтування православної віри (Стефан Пермський, Йосип Волоцький, Зиновій Отенський).

Поєднання киеворуської традиції, зокрема вчення ісихазму, та надбань західноєвропейської вченості яскраво відображено у творчій спадщині К. Транквіліона-Ставровецького, зокрема, в його основних творах: «Євангеліє учительное», «Зерцало богословії» та «Перло многоценное». Так, «Євангеліє учительное» дає можливість провести паралелі між духовним та плотським розумом, простежити співвідношення понять *розум – ум*.

Важливим джерелом елементів раціоналістичного тлумачення Святого Письма є тексти «Казання св. Кирила, патріарха Єрусалимського про антихриста і знаки його...» Стефана Зизанія та «Катехизис...» Лаврентія Зизанія.

Серед рідкісних, ще не перевиданих стародру-

ків, що становлять цінне джерело для реконструкції *раціоналістичних тенденцій* доби Ренесансу, також слід назвати «Діоптру» Віталія з Дубна, «Алфавіт духовний» Ісаї Копинського, «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького.

Висновки. Таким чином, перехід від міфології язичництва як нераціоналізованої форми свідомості до релігії з її інтелектуальним навантаженням передбачав, по-перше, поступове оформлення понятійного апарату, появу нових термінів – *філософ, філософія*; по-друге, продовження ідей бінарності як протистояння *свій – чужий*, а на християнському ґрунті – *земний – небесний, духовний та плотський розум*. Більш виразно раціоналістичні тенденції формуються в полемічній літературі українського Ренесансу, де посилюється увага до цінності *розуму* як критерію істинності та засобу в побудові аргументації і силогізмів. Потенційне «наростання» раціонального стає реальним із виокремленням філософії в окрему галузь суспільного знання в лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії та становленням раціоналістичної традиції, яка в межах XI – поч. XVII ст. існує у вигляді раціоналістичних тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва : Прогресс, 1988. 704 с.
2. Возняк С. М. Тенденція інтелектуалізму та раціоналізму в українській філософії. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2001. Вип. II. С. 3–10.
3. Громов М. Н., Мильков М. М. Идеиные течения древнерусской мысли. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. 960 с.
4. Ісиченко Ю. А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні : монографія. Київ : Наукова думка, 1990. 180 с.
5. Кашуба М. Раціоналістична традиція в українській духовній культурі XI – XVIII ст. як вияв прозахідної орієнтації. *Діалог культур: Україна у світовому контексті* : матеріали перших міжнародних філософсько-культурологічних читань 25-26 квітня 1996 р. Львів : Каменяр, 1996. С. 17–29.
6. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи : монографія. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. 632 с.
7. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні : монографія. Київ : Основи, 2000. 472 с.
8. «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського. *Філософська думка*, 1988. № 4. С. 89–106.
9. Туровский К. Кирила мниха притча о челоувѣчстѣй души и о телеси, и о преступлении божтия заповѣди, и о воскресении телесе челоувѣча, и о будущемъ судѣ, и о муцѣ. *Труды отдела древнерусской литературы*. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1956. Т. 12. С. 340–347.
10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага : Укр. громад. видавн. фонд, 1931. 175 с.
11. Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2005. 312 с.
12. Mirchuk I. O słowiańskiej filozofii. *Przegląd filozoficzny. Zeszyt II-III*. Warszawa, 1927. 241 s.

REFERENCES

1. Hadamer, H.-H., 1988. *Ystyna y metod: Osnovy fylosofskoi hermenevtyky* [Truth and Method: Foundations of Philosophical Hermeneutics]. Moscow: Prohress. [in Russian]
2. Vozniak, S.M., 2001. Tendentsiia intelektualizmu ta ratsionalizmu v ukrainskii filosofii [The tendency of intellectualism and rationalism in Ukrainian philosophy]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Filosofski i psykhologichni nauky*. Vyp. II. issue pp. 3-10. [in Ukraine]
3. Hromov M.N., and Mylkov, M.N. 2001. *Ydeinie techenyia drevnerusskoi musly* [The ideological currents of ancient Russian thought]. Saint Petersburg: RKhNY, 2001. [in Russian]
4. Isichenko, Yu.A., 1990. *Kyievo-Pecherskyi paterik u literaturnomu protsesi kintsia XVI – pochatku XVIII st. na Ukraini* [Kyiv-Pechersk Paterik in the literary process of the late XVI – early XVIII centuries. in Ukraine]. Kiev: Naukova dumka. [in Ukraine]

5. Kashuba, M., 1996. *Ratsionalistychna tradytsiia v ukrainskii dukhovnii kulturi XI – XVIII st. yak vyiv prozakhidnoi oriientatsii* [Rationalist tradition in the Ukrainian spiritual culture of the XI - XVIII centuries as a manifestation of pro-Western orientation]. In: Lviv. *Dialoh kultur: Ukraina u svitovomu konteksti: materials of the first international philosophical and cultural readings*, April, 25-26 1996. Lviv : Kameniar, pp. 17-29. [in Ukraine]
6. Kyiak, S. R., 2006. *Identychnist ukrainskoho katolytsyzmu: henezys, problemy, perspektyvy* [Identity of Ukrainian Catholicism: genesis, problems, prospects]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukraine]
7. Lytvynov, V. D., 2000. *Renesansnyi humanizm v Ukraini* [Renaissance humanism in Ukraine]. Kiev: Osnovy. [in Ukraine]
8. «Slovo pro Zakon i Blahodat» Ilariona Kyivskoho, 1988. *Filosofska dumka*, №4, pp. 89-106. [in Ukraine]
9. Turovskiy, Kyryll, 1956. *Kyryla mnykha prytycha o chelovechstei dushy y o telesy, y o prestuplenyy bozhityia zapovedy, y o voskresenyy telese chelovecha, y o budushchem sude, y o mutse* [Cyril the Monk's parable of the human soul and body, of the transgression of God's commandments, of the coming judgment and suffering] *Trudy otdela drevnerusskoi lyteratury*. Moscow: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, part 12, pp. 340-347. [in Russian]
10. Chyzhevskiy, D., 1931. *Narysy z istorii filosofii na Ukraini* [Essays on the history of philosophy in Ukraine]. Praha: Ukr. hromad. vydavn. Fond. [in Czech Republic]
11. Tselik, T. V., 2005. *Osobystisne nachalo u filosofskii kulturi Kyivskoi Rusi* [Personal beginnings in the philosophical culture of Kievan Rus]. Kiev: PARAPAN. [in Ukraine]
12. Mirchuk, I., 1927. *O slowiańskiej filozofii* [About Slavic philology]. *Przegląd filozoficzny. Zeszyt II-III*. Warszawa, p. 241. [in Poland]